

גברים מאתונה, נשים מיבנה | אריאל שוורץ עיון רב תחומי במודל הזהות היהודי

זרועם של ישראל, המודל החז"לי

כבר מן המקרא נמשל העם היהודי לדמות אישה. מערכת היחסים במקרא בין עם ישראל לא-לוהיו משולה פעמים רבות ליחסי גבר ואישה. העם נמשל לדמותה של אישה בשלל סיטואציות: כשהוא הולך אחר א-לוהיו הוא נמשל לאישה נאמנה,¹ כשהוא עובד עבודה זרה הוא נמשל לאישה נואפת,² בחיפוש אחר א-לוהים הוא נמשל לנערה מאוהבת,³ בזמן שבר וחורבן הוא נמשל לאישה אבלה⁴ ועוד.

* בפתח המאמר ברצוני להודות לחברי היקר ידידיה גזבר שהעיר את הערותיו על הטיוטה של מאמר זה, ועל כך שהשיחות הארוכות והשקלא וטריא עמו במשך השנה החולפת עוררו אותי לכתוב דברים אלו.

¹ עיין לדוגמא ירמיהו ב', ב'.

² עיין לדוגמא יחזקאל ט"ז, ט"ז-י"ט.

³ עיין לדוגמא שיר השירים ב', ה'.

⁴ עיין לדוגמא איכה א', א'-ב'.

חז"ל המשיכו מודל זה והעצימו את דמותו של היהודי הנשי.⁵ ניתן לראות זאת היטב במודלים שיצרו לדמותם של עשיו ויעקב. עשיו מייצג את רומא, היא אדום, על כל גבריותה וכוחותיה הצבאיים. יעקב לעומת זאת מייצג את היהודי החז"לי האידיאלי שאוהלו נטוע באוהלה של תורה וכוחו נובע מקולו ולא מידיו.⁶

אך לא רק למודל גברי מחוץ התנגדו חז"ל אלא אף למודלים זרים מבית. ניתן לראות זאת היטב באגדה המפורסמת העוסקת בדמותו של בן כוזבא:⁷

א"ר יוחנן: שמונים אלף זוג של תוקעי קרנות היו מקיפין את ביתר וכל אחד ואחד היה ממונה על כמה חיילות, והיה שם בן כוזבא והיה לו מאתיים אלף כרותי אצבע. שלחו חכמים ואמרו לו: עד אימתי אתה עושה את ישראל בעלי מומין? אמר להן: וכי היאך אפשר לבדקן. אמרו לו: כל מי שאינו רוכב על סוסו ועוקר ארז מן לבנון לא יהיה נכתב ברשימת הלוחמים שלך...

שלוש שנים ומחצה עשה אדריינוס מצור על ביתר... אמרו לו [לבן כוזבא]: ראינו את הזקן הזה מדבר עם דודך [רבי אלעזר המודעי]... בא בן כוזבא אצל רבי אלעזר המודעי. אמר לו: מה אמר לך הכותי ההוא? אמר לו רבי אלעזר: לא כלום. מה אמרת לו? אמר לו: לא כלום. נתן לו בעיטה אחת והרגו. מיד יצאה בת קול ואמרה: "הוי רעי האליל עזבי

⁵ על תפיסת היהודי כנשי נכתבו מאמרים רבים, עיין לדוגמא: ד' בוירין במאמרו 'תעלולנים, מקדשי השם ופייסנים - 'תסריטים נסתרים' ומיומנויות ההתנגדות של הפזורה' בתוך תיאוריה וביקורת, 10 עמ' 145-162. הנ"ל, 'נשף המסיבות הקולוניאלי: ציונות, מגדר, חיקוי' בתוך תיאוריה וביקורת, 11 עמ' 123-144. א' קמיר 'ציונות, גבריות ופמיניזם: ה'לכו שלושה יחדיו בלתי אם נועדו?' בתוך 'עיונים בתקומת ישראל (סדרת נושא): מגדר בישראל', עמ' 445. מ' גלזמן 'ציונות ומיניות באלטנוילנד' בתוך תיאוריה וביקורת 11 עמ' 145-162. ר' אלבוים-דרור 'גברים של המחור ונשים מן העבר: מגדר באלטנוילנד' בתוך 'הרצל או והיום: יהודי ישן, אדם חדש?' עמ' 26-11.

במשך המאמר אשתמש רבות במודל ה'נשי' או ה'נקבי' מול זה ה'גברי' או ה'זכרי'. מודלים אלו הם מודלים ארכיטיפיים השאובים מן עולמם של חז"ל, הקבלה וכלל התרבות האנושית ואינם זהים לאישה ולגבר הממשיים המורכבים משני הארכיטיפיים גם יחד, במינוחים שונים.

⁶ עיין לדוגמא: "הקול קול יעקב" אין יעקב שולט אלא בקולו. "הקול קול יעקב והידים ידי עשו" אין עשו שולט אלא בידים". (בראשית רבה, סה). וכן עיין בשמות רבה כא. איכה רבה, פתיחתות.

⁷ ניתוחה של אגדה זו מתבסס על ניתוחו של ד' בוירין במאמרו 'תעלולנים, מקדשי השם ופייסנים - 'תסריטים נסתרים' ומיומנויות ההתנגדות של הפזורה', שם, עמ' 148-150.

הצאן חרב על זרועו ועל אין ימינו זרועו יבוש תיבש ועין ימינו כהה תכהה" (זכריה י"א, ז') הרגת את רבי אלעזר המודעי, זרוען של כל ישראל ועין ימינם לפיכך זרועו של אותו האיש יבש תיבש ועין ימינו כהה תכהה. מיד נלכדה ביתר ונהרג בן כזובה.
(תרגום חופשי על פי ירושלמי תענית, פרק ד' הלכה ה' ע"א-ע"ב.)

שמעון בן כוזבא מתואר באגדה זו בצורה אלימה ושרירותית. כשמספרים לו דבר מה על דודו הוא הורג אותו בבעיטה. אף המבחן הפיזי אותו ערך לחיילים שביקשו להצטרף לשורותיו לקוח מן התרבות היוונית שסביבו.⁸ האגדה מבצעת חילוף ערכים חריף - לא זרועו של שמעון בן כוזבא המנהיג הגברי והחזק היא המגינה על ביתר, אלא דווקא רבי אלעזר המודעי המתענה והסגפן הוא זה שנחשב ל'זרוען של ישראל'. דווקא הגבר העדין והלמדן הוא זה שלמעשה מגן על העיר ובו תלויה הצלחתה או נפילתה.

אף דמויות תנ"כיות שנראות במבט ראשון כבעלות מוטיבים גבריים מובהקים מעוצבות מחדש על ידי חז"ל.⁹ יהושע המצביא הגדול מְשָׁוֶה ללבנה, הסמל הנשי האולטימטיבי.¹⁰ כמו כן הוא מתואר על ידי חז"ל כתלמיד חכם הלומד תורה בערב לפני היציאה לקרב;¹¹ דוד המלך מועצם כדמות של משורר ותלמיד חכם¹² ואף במסורת הקבלית בהמשך הוא הופך להיות מזוהה עם ספירת המלכות הנשית;¹³ שמשון הופך לנכה רגליים שרוח הקודש הולכת לפניו ונותנת לו את כוחו.¹⁴

⁸ הוא פעל בדומה למצביאי הצבא הנוכרים פולידמוס ופרסלוס. על כך עיין אצל א"א הלוי, 'עולמה של האגדה' עמ' 120.

⁹ על כך עיין גם בדבריו של ד' שליט: "אנו רואים שכבר אצל חז"ל הפכה דמות הגבר מדמות של גיבור וכובש, לדמות של חכם וצדיק (ראה דמות דוד המלך אצל חז"ל לעומת דוד המלך במקרא)". ראה בספרו 'אור שבעת הימים' עמ' 73.

¹⁰ עיין בבלי בבא בתרא עה, א. על הלבנה כסמל נשי עיין בבלי חולין ס, ב.

¹¹ עיין בבלי עירובין סג, ב.

¹² בבלי ברכות ג, ב.

¹³ על דוד המלך כמיוצג על ידי ספירת המלכות בספרות הקבלית עיין במאמרו של י' ליבס 'חי המלך: חולשתו של מלך וכוחו' בתוך על דעת הקהל א, עמ' 459-481.

¹⁴ עיין בבלי סוטה י, א.

המודל היהודי החז"לי, כפי שתיארתי לעיל, הוא נשי כמו שמתבטא מהיותו פסיכי וגדולתו בכך שהוא בעל ייחודיות של הקשבה ועדינות כלפי המציאות ובעל עוצמה רוחנית גדולה על פני עוצמה פיזית וצבאית. לעומתו, המודל הנוכרי מיוצג בדמותו של איש מלחמה שרירי וחזק הנסמך על כוחו ופועל בצורה נוקשה ותוקפנית כלפי המציאות.

מודל חז"לי זה המשיך להיות חלק מהמודל היהודי במשך עשרות שנים; הוא אף חדר לתרבות האירופאית והמערבית בה תיארו את היהודים, פעם אחר פעם, כחלשים וכפחדנים, והיו אף שהפליגו וטענו כי לגבר היהודי יש מחזור וסת.¹⁵ יש המבקשים לטעון כי היהודים עזרו לעצב תדמית זו כאופוזיציה לתרבות הנוכרית שסביבם.¹⁶ לאחר שסקרנו בקצרה את מודל הגבר היהודי החז"לי נפנה לעסוק במודל הגבר היהודי כפי שהוגי הציונות תפסו אותו.

גברים עזי מבט, המודל הציוני

במובנים רבים ניתן לראות את השיח הציוני כשיח על גבריות. ההוגים הציוניים הכירו את הביקורת האירופאית על היהודי הנשי ושאפו לשחרר את העם היהודי מ'מחלת המגדריות הנשית' ולהפכו לגבר שבגברים.¹⁷ בדברים להלן אתרכז בכתביהם של שני הוגים ציוניים מובהקים: בנימין זאב הרצל ומאקס נורדאו.¹⁸ בפרשנות כתביהם אתבסס בעיקר על ניתוחיו של החוקר מיכאל גלזומן.¹⁹

מאקס נורדאו, טען שעל מנת לסתור את האפיון של היהודי כחלש, ככפוף וכדמות שאינה מעוררת כבוד, על היהודים להתעמל ולגייס את כל כוח רצונם על מנת לשנות את מהותם. במאמרו המפורסם "יהדות השרירים", שפורסם ב-1900, כתב כך: לפני שנתיים אמרתי בהתייעצות הוועדה של הקונגרס בבאזל: "אנו חייבים לחשוב על כך, שעלינו ליצור שוב יהדות של שרירים.

¹⁵ ראה בספרו של ד' שליט, שם.

¹⁶ לסקירה בנושא זה עיין במאמרו של מ' גלזומן, שם, עמ' 147-145. וכן במאמרה של ר' אלבוים-דרור, שם, עמ' 18-19.

¹⁷ ר' אלבוים-דרור, שם.

¹⁸ 1849-1923. הוגה דעות יהודי-הונגרי, ממייסדי התנועה הציונית.

¹⁹ מ' גלזומן, שם.

שוב! כי ההיסטוריה מעידה, שיהדות כזו כבר הייתה לעולמים. זמן מרובה מדי עסקנו בהמתת בשרנו. לאמיתו של דבר, אין אני מדויק בלשוני. האחרים הם שעסקו בהמתת בשרנו, ומתוך הצלחה גדולה מאוד".²⁰

נורדאו סיפק הסבר כפול להידלדלות הגוף היהודי: נחיתותו של הגוף מוסברת הן במונחי "מיעוט האור והאוויר, המים והאדמה בסביבה היהודית", והן כתוצאה ישירה של הפחד הגלותי: "בעלטה של בתינו מחוסרי אור השמש, התרגלו עינינו למצמוץ פחדני; ומתוך פחד מפני הרדיפות התמידיות דעך חוסן קולנו והפך ללחש רותת... נחדש אפוא, את הקשר אל המסורות עתיקות הימים שלנו: נהיה שוב גברים עמוקי-חזה, דרוכי אברים, עזי-מבט".²¹

בנימין זאב הרצל עסק בנושא זה בהרחבה רבה אף יותר. השיח הציוני של הרצל הוא במידה רבה שיח על גבריות, או ליתר דיוק על כמיהה לגבריות.²² ביומנו כתב כך: "במשך עשרים שנה, 'עד אשר ירגישו בדבר', עלי לחנך את הנערים לאנשי צבא. אך צבא ממש, החלק העשירי של הגברים - פחות מזה אינו מספיק כלפי פנים. אך גם את האחרים אני מחנך להיות גברים אמיצים וחופשיים, ובעת צרה הם מצטרפים כמתנדבים. חינוך על-ידי שירי מולדת וחשמונאים, דת, מחזות, גיבורים בתיאטרון, כבוד וכו'".²³

האימון הצבאי והחינוך נתפסים אצל הרצל כאמצעים ליצירת "גברים אמיצים וחופשיים". למרות שהדברים נאמרים בהקשר של צורך צבאי, המטרה מנוסחת במונחים החורגים מצורכי הצבא, שכן לא רק החיילים, אלא כלל הגברים עתידים לעבור חינוך מחדש. החינוך לגבריות מעוגן כאן בחינוך לצבאיות וללאומיות, כאשר האמצעים להקניית ערכים אלו הם נכסי התרבות הלאומית המתחדשת. ערכי הלאומיות והגבריות, הכרוכים אלה באלה, מופצים לשיטתו באמצעות טקסטים - שירי מולדת, דת, מחזות וכדומה. הרצל מביע תקווה כי החינוך הציוני יצור סוג חדש של גבריות.

²⁰ מ' נורדאו 'אל עמו: כתבים מדיניים', ספר ראשון, עמ' 178-169.

²¹ מ' נורדאו 'מה משמעותה של ההתעמלות לגבינו: היהודים', בתוך כתבים ציוניים ב, עמ' 187.

²² מ' גלזומן, שם. וכן א' קשמיר, שם.

²³ ב' ז' הרצל, ספרי הימים א, עמ' 40-39.

באחד ממכתביו טען הרצל כי "חצי תריסר של דו-קרבות יעלו את מעמדם החברתי של היהודים בצורה ניכרת".²⁴ גם את 'מדינת היהודים'²⁵ סיים הרצל בקריאה נרגשת להיווצרותו של יהודי חזק, אמיץ ולוחם: "לכן אני מאמין כי גזע יהודים נפלאים מן האדמה יצמח. המכבים יקומו וישבו לתחייה".²⁶ כמו כן, יש לראות בספרו 'אלטנוילנד'²⁷ כולו את תיעוד הניסיון 'לרפא' את תחלואיו הנפשיים של הגבר היהודי המלנכולי והנשי.²⁸

במקום אחר²⁹ כתבתי שאבות הציונות לקחו מודלים של דמויות מן ההיסטוריה היהודית והציגו אותם כדמויות גבריות לחיקוי, אך למעשה דמויות אלו נתפסו על ידי חז"ל כנשיות או כשליליות. את הנשיות היהודית הסבירו ההוגים הציוניים כתכונות 'גלותיות' שנדבקו ליהודים והן לא חלק מעצם מהותם, זאת כחלק מאידאולוגיה שלמה שמרכזה היה שלילת הגלות, שהייתה למעשה שלילת העבר.³⁰ ניתן לזהות בנקל את דמותו של בן כוזבא הכוחני והגברי, המבטא את האנטיטזה ליהודי החז"לי, עם רבים מהוגי הציונות. נסכם את הנושא עם דבריה של החוקרת אורית קמיר:³¹

אבות הציונות המדינית ראו את שחרור הלאום היהודי כנגזר משחרור הגבר היהודי מן הגלותיות, מותנה בו וכמעט זהה לו. הגלותיות, שממנה נועדה הציונות לגאול את הגבר היהודי, הובנתה בשיח הציוני בתור צורת קיום חולנית, לא טבעית, עלובה, בזויה, חסרת תוחלת, לא גברית ולכן גם נשית. כלומר הציונות נועדה לשחרר את הגבר היהודי מן הנשיות העלובה והחולנית שבה היה לכוד בגולה.

²⁴ ב' לוקר, 'דברי פתיחה למדינת היהודים', בתוך ב' ז' הרצל, שם.

²⁵ ספר שכתב הרצל, בו הוא משרטט את חזונו למדינת היהודים היצרנית העתידה לקום.

הספר יצא לאור כשנה וחצי לפני כינוסו של הקונגרס הציוני הראשון.

²⁶ ב' ז' הרצל, שם, עמ' 75.

²⁷ (מילולית: ארץ ישנה-חדשה) רומן אוטופי מאת הרצל, בו הוא מתאר את חזונו בנוגע למדינה היהודית העתידה לקום בארץ ישראל. הספר יצא לאור אחרי ספרו הציוני הראשון של הרצל - 'מדינת היהודים', ואחרי ביקורו של הרצל בארץ ישראל.

²⁸ ר' אלבוים-דרור, שם.

²⁹ עיין במאמרי 'גיבורים בעל כורחם' בתוך אביע 16, עמ' 71-82.

³⁰ על שלילת הגלות בתנועה הציונית עיין במאמרו של א' רז-קרוצקי 'גלות בתוך ריבונות: לביקורת "שלילת הגלות" בתרבות הישראלית' בתוך תיאוריה וביקורת 4, עמ' 23-55.

³¹ א' קמיר, שם.

לאחר סקירתנו את הגישה הציונית למודל היהודי נראה שיש לראות בנקודה זו התנגשות בלתי נמנעת, נוכחת כאן מחלוקת חדה ונוקבת סביב המודל הרצוי של היהודי. לפי תרבות חז"ל מדובר בתלמיד חכם חלש ועדין שכוחו הוא בפיו, ואילו המודל הרצוי לדידם של נורדאו, הרצל והוגים ציוניים רבים נוספים, הוא יהודי גברי, חזק ושרירי השואב את השראתו מן המודל הגברי האירופי.³² יוצא שלפי נקודת מבטם של חז"ל הציונות נתפסת לא אחרת מאשר כהתבוללות וכמחיקת הזהות היהודית השורשית.

נקבה תסובב גבר, המודל הקבלי

אולם ניתן להסתכל על התנגשות זו מנקודת מבט אחרת. על פי מקורות רבים בפנימיות התורה, העידן הגאולי מתאפיין בהתעוררותו של הפן הנשי בעולם. פן נשי זה מאמץ לעצמו אפיונים גבריים ובעזרתם הוא מביא את הגאולה. עם ישראל מזהה בקבלה עם כנסת ישראל ועם השכינה, שהם הפן הנשי של הא-לוהות. ממאפייניו של פן זה הוא הפסיביות שלו מול הפן הגברי וקבלה של השפע הא-לוהי דרכו. בעידן הגאולי הפן הנשי לא יהיה תלוי יותר בפן הגברי, הוא ימרוד בעליונותו עליו, ובמודלים שונים אף יתבצע היפוך והפן הזכרי יקבל את השפע שלו מן הפן הנשי דווקא.

טענתי היא שהרצון של ההוגים הציוניים להמיר את המודל הנשי במודל גברי נוגע בנקודה אמתית ומתקשר למודלים הקבליים בהם הנשי מאמץ מוטיבים זכריים. אך בניגוד להוגים הציוניים, במודל הקבלי הפן הנשי לא הופך לגברי, אלא לנשיות הטעונה באנרגיה ובמוטיבים שעד כה נחשבו לגבריים. מודל זה, של היפוך יחסי הכוחות בין הזכר לנקבה, מכונה בטרמינולוגיה הקבלית "נקבה תסובב גבר". ביטוי זה מבוסס על הפסוק מירמיהו ודרשת חז"ל עליו:

עַד מְתֵי תַתְּחַמְּקִין הַבַּת הַשׁוֹבֵבָה פִּי בְּרָא ה' תְּדַשֶּׁה פְּאָרְץ נְקֵבָה תְּסוֹבֵב
 גְּבֵר (ירמיהו ל"א, כ"א). אמר ר' שמואל בר נחמני לפי שבעולם הזה
 הזכר מסבב את הנקבה, אבל לעתיד הנקבה תסבב את הזכר, שנאמר:
 "נקבה תסובב גבר", לפי שבעולם הזה הקב"ה מחזיר על ישראל שיעשו

³² על שאיבת המודל 'היהודי החדש' של הוגי הציונות מן המודל הגברי-אירופאי עיין במאמרו של ד' בויראין 'נשף המסיבות הקולוניאלי: ציונות, מגדר, חיקוי, שם.

תשובה ויעשו רצונו, אבל לעתיד ישראל מחזירין אחר הקב"ה שיעשו רצונו, שנאמר ואת רוחי אתן בקרבכם.

(מדרש תהלים עג, ד)

הנביא ירמיהו מתאר מצב עתידי בו הנקבה תהיה זו שמסובבת את הזכר. רבי שמואל בן נחמני מפרש, בהתאם לכלל ספרי הנביאים, שהנקבה היא עם ישראל והזכר הוא הקב"ה. בעולמנו העכשווי הקב"ה רודף אחרי עם ישראל שיעשה רצונו ויחזור בתשובה, אבל לעתיד לבוא עם ישראל לא רק שלא יחכה לחיזוריו של הקב"ה אלא הוא בעצמו יחזור ('יסבב') אחר הקב"ה ויחפוץ לעשות רצונו. בכתבים הקבליים מוטיב זה מקבל נפח משמעותי בהרבה ומסמל את התהפכות מערכת היחסים בין הנקבי לזכרי בעולם, כפי שנראה להלן.

כעת נסקור מספר טקסטים קבליים שעוסקים בשינוי מאפייני הנשיות בעידן הגאולה. הטקסטים מחולקים לשלושה:

החלק הראשון יעסוק בשינוי היחסים בין הנשי לגברי בהקשר של מעמד האישה והתנועה הפמיניסטית. הנשיות הקבלית המופשטת לובשת צורה והופכת, בהגותו של האדמו"ר השביעי והאחרון של חב"ד ר' מנחם מנדל שניאורסון (להלן: רמ"מ), לנשיות הריאלית בדורו. תהליך זה מושפע ממהלך קבלי מתוחכם ונועז של האדמו"ר הראשון של שושלת חב"ד, ר' שניאור זלמן מלאדי (להלן: רש"ז).

החלק השני יעסוק בהיפוך הנשי והגברי בהקשר של כנסת ישראל הנשית מול הא-ל הגברי. טקסטים אלו עוסקים בגאולה בהקשר ריאלי - התעוררותה של התנועה הציונית. רבי צדוק הכהן מלובלין (להלן: ר' צדוק) והרב אברהם יצחק הכהן קוק (להלן: הראי"ה) מזהים את הכפירה והמרידה בה' כהתעוררות כנסת ישראל ורצונה לעמידה ולהגדרה עצמית.

החלק השלישי יעסוק בשני טקסטים ברסלביים שבהם ההיפוך נעשה הן ביחס לגאולה ולדמותו של המשיח והן ביחס למערכת היחסים בין התורה (שנחשבת לגברית) לבין התפילה (שנחשבת לנשית). בשלושת המעגלים האלו הנשיות מצטיירת בצורות שונות: האישה הממשית, כנסת ישראל והתפילה.

מה שמעניין בטקסטים אלו הוא שהם לא רואים בשינוי מאפייני הנשיות רעיון תיאורטי, אלא מיישמים אותו על רעיונות ריאליים ומציאותיים שהתמיכה בהם, לשיטתם, היא שתביא לגאולת העולם. לאחר העיון בהם, ננסה להעניק מודל יהודי רצוי לעידן בו עם ישראל חזר לארצו, כחלופה למודל הציוני. במודל זה הנשיות תעבור טרנספורמציה ותאמץ מוטיבים גבריים מחד, ומאידך לא תהפוך לגברית אלא תשמור על נשיותה.

קול הכלה ותקופת הנשים ר' שניאור זמן מלאדי

בפירושו על ברכות האירוסין והנישואין רש"ז כותב את הדברים הבאים:³³

מה שאומר משמשמח חתן וכלה קאי (=מתייחס ל. א"ש) עתה בזמן הגלות ומה שכתוב משמח חתן עם הכלה קאי לעתיד דהיינו אחר שישמע קול חתן וקול כלה אז לעתיד דווקא משמח חתן עם הכלה אבל עכשיו שלא נשמע עדין קול חתן וכלה משמח חתן וכלה. וההפרש ביניהם ידוע שכשאומר משמח חתן עם הכלה היינו השמחה באה מצד הכלה וממנה עיקר השמחה לשמח את החתן אבל כשאומר משמח חתן וכלה היינו שהחתן משמח לכלה ואל החתן בא עיקר השמחה בתחילה ולכן אומר משמח חתן ואחר כך כלה...

כי עתה בגלות נאמר 'נאלמתי דומיה' (תהלים ל"ט, ג') שהיא בחינת שתיקה וכאלם לא יפתח פיו כו' (שם ל"ח, י"ד) ולכך החתן הוא אומר שהיא בחינת שתיקה ו'כאלם לא יפתח פי' וכו' ולכך החתן הוא אומר 'הרי את מקודשת לי' והכלה שותקת. אבל לעתיד, כשתתעלה מעלה מעלה אז תהיה גם כן משפעת ונקרא 'קול כלה'. וכמו כן יובן ענין 'שמונה עשרה' תפילה בחשאי, הוא רק בזמן הזה שהנוקבא היא בחינת מקבל ולא משפיע. אבל לעתיד, כשתתעלה להיות בבחינת משפיע כמו הזכר עצמו, אז יהיה 'שמונה עשרה' בקול רם ויהיה 'קול כלה'.

³³ בכתבי הרש"ז יש התייחסות לנושא בצורה דומה במספר מקומות, הרעיונות זהים אך הניסוח מעט שונה. על מנת להקל על ההבנה בחרתי את הקטעים בהם הרש"ז מתבטא בלשון הפשוטה ביותר. הפסקה הראשונה לקוחה מפירושו הרש"ז על סידור התפילה והפסקה השנייה לקוחה מתורה אור מד ע"ב- מה ע"א.

הדרשה מבוססת על ההבדל הלשוני בין שתי הברכות האחרונות ב'שבע ברכות' הנאמרות בחתונה. חתימת הברכה השישית היא: "משמח חתן וכלה", ולעומת זאת הברכה השביעית חותמת במילים: "משמח חתן עם הכלה". לפי רש"ז, הברכה השישית מייצגת מצב בו עיקר השמחה הוא אצל החתן, והוא זה שמשמח את הכלה. מצב זה מקביל למערכת היחסים הקבלית הקלאסית בה הנקבה מקבלת את השפע מן הזכר. הברכה השביעית לעומת זאת מתפרשת כשמחה שעיקרה מגיע מן הכלה, והיא זו שמשמחת את החתן. זהו היפוך של המודל הקבלי המקובל - האישה כבר לא מקבלת שפע מן הזכר, להפך, היא מעניקה אותו לזכר.

מצב זה משתקף בטקס הקידושין עצמו. בטקס זה הבעל מקדש את אשתו בצורה אקטיבית, והיא מצדה פסיבית ובכך מפגינה את רצונה להתקדש. הבעל הוא הדובר, וקולה של הכלה אינו נשמע. הברכה השביעית לעומת זאת מתארת מצב שונה המתואר על ידי המילים "קול חתן וקול כלה". זהו המצב שיהיה בעידן הגאולי, ובו אף קולה של האישה ישמע. מהפך זה יהווה שינוי באופייה של הנשיות, ממקבלת בלבד היא תיהפך למשפיעה, בדיוק כמו הגבר. מצב זה ישתקף גם באופייה של התפילה. התפילה מיוחסת לצד הנשי של המציאות, ולכן בזמננו, טרם שנשמע קולה של הכלה, התפילה היא בלחש. אך לעתיד לבוא ישמע קולה של התפילה ומתפילת לחש היא תיהפך לתפילת קול.³⁴

המצב הגאולי אם כן הופך את הפן הנשי בצורה קיצונית. מה יהיה אז, ההבדל בין השפע של הנשיות לבין השפע של הגבריות בעידן זה? הרש"ז לא עונה במפורש על שאלה זו. בעיוננו הבא, בהגותו של רמ"מ, ננסה לענות על שאלה זו דרך כתביו.³⁵

³⁴ לניתוח מלא ומעמיק של היחס בין הנשי לגברי בעידן הגאולה סביב קטע זה ובהגותו של הרש"ז עיין בספרה של ש"י שניידר 'נפילתה ועלייתה של השכינה: כתבים קבליים על נשיות וגבריות' עמ' 250-221.

³⁵ נ' מנוסי מצביע על הנקודה המעניינת שרש"ז חי בזמן חופף לפמיניסטית הראשונה מרי וולסטונקרפט. גם אם לא סביר שנוצר אי פעם קשר בין השניים הוא מעלה את הסברה שהופעתם הסינכרונית על במת ההיסטוריה היא ביטוי לשתי התמודדויות שונות עם אותה קושיה חדשה –

רבי מנחם מנדל שניאורסון

רמ"מ נמצא בצדה השני של שושלת אדמו"רי חב"ד. רש"ז הוא האדמו"ר הראשון ורמ"מ הוא האדמו"ר השביעי והאחרון. ניתן לראות כי רמ"מ מעצים את התורות הקיימות באופן תיאורטי ומופשט בכתבי רש"ז ומיישם אותם מבחינה ריאליית על הנשים בדורו. כחלק מהתפיסה הקבלית של העצמת הצד הנקבי רמ"מ תמך בהעצמה נשית בכל תחומי החיים. ניתן לראות זאת מהדברים הבאים:

אמרו חז"ל "בשכר נשים צדקניות שהיו באותו הדור נגאלו ישראל ממצרים", ועדיין בנוגע לגאולה העתידה לבוא, עליה נאמר "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות", שתהיה בשכר נשים צדקניות שבאותו הדור, כמארז"ל "אין הדורות נגאלים אלא בשכר נשים צדקניות שיש בדור". ובפרט ע"פ המבואר בכתבי האריז"ל שדור הגאולה העתידה הוא גלגול של הדור שיצא ממצרים, ועפ"ז, הנשים הצדקניות שבדורנו שבזכותן נגאלים, הן הן הנשים הצדקניות שבזכותן יצאו ממצרים. וכיון שדורנו זה הוא דור האחרון של הגלות ודור הראשון של הגאולה... שכבר נשלמו כל עניני העבודה ועומדים מוכנים לקבלת פני משיח צדקנו - השתדל כ"ק מו"ח אדמו"ר נשיא דורנו (=האדמו"ר הריי"צ), השישי בשושלת חב"ד. א"ש) לפעול ולהשפיע ביותר על הנשים, כדי למהר ולזרו את הגאולה בזכותן של נשים צדקניות שבדורנו. ולהוסיף, שמעלתן של נשי ישראל מודגשת (לא רק בהבאת הגאולה, אלא גם ובעיקר) בהגאולה עצמה - כידוע ומבואר בספרי קבלה וחסידות שלעתיד לבוא תתגלה מעלת ספירת המלכות (מקבל, אשה) ששרשה למעלה מכל הספירות (משפיע, איש), כמ"ש "נקבה תסובב גבר" "אשת חיל עטרת בעלה".

(תורת מנחם, התוועדויות תשנ"ב כרך ב, עמ' 184)

שאלת מעמד האישה. על כך עיין במאמרו 'מעפר קומי: תיאולוגיה פמיניסטית בראי החסידות' בתוך 'שני המאורות: השוויון במשפחה ממבט יהודי חדש', עמ' 119-118, הערה 68.

בקטע שלעיל הרמ"מ מתייחס לדרשה החז"לית שגורסת כי גאולת מצרים התרחשה בזכות הנשים הצדקניות של דורם. רמ"מ מבין כי גם בדורנו, הנשים הן אלו שיחוללו את הגאולה. הוא מזכיר את מעשיו של האדמו"ר הריי"צ כי יש להשתדל להשפיע דווקא על הנשים כי הן אלו שיביאו את הגאולה.³⁶ על פעולתו הרבה של רמ"מ ליצירת אקטיביזם נשי-חב"די ועידודם לפיתוח הנשיות ניתן ללמוד מדבריו של החוקר אלדד וייל:

רמ"מ חתר ליצירת אקטיביזם נשי של נשות חב"ד בארצות הברית. הוא התכתב עם נשים באיגרותיו, נתן תשובות אישיות ('צעטאלאך') לנשים וערך עמץ התייחדויות. ב"התוועדויות" שלו נכחו (אם כי בהפרדה) גברים ונשים כאחד.

רמ"מ פתח לא רק את התחום העיוני והארגוני אלא גם את התחום המעשי. כאשר הוא שלח בחורים לרחובות להניח תפילין לעוברים ושבבים, הוא שלח גם בחורות ונשים מבוגרות לפתוח דוכנים לחלוקת נרות שבת. הוא עודדן לשאת את תפקיד ה"שלוחה". שלא כתפיסה הישנה, שעל פיה היו "שליח" ו"אשת השליח", רמ"מ חידש שהנשים יכולות להיות שלוחות בזכות עצמן; כל מכתב שהפנה אל השליח הופנה גם אל אשתו תחת הכינוי המפורש "שלוחה".

נשים רבות זכו לתהילה בעולם החב"די ונעשו גיבורות התרבות של כל קהילת חב"ד, על נשיה וגבריה. עם גיבורות התרבות הללו נמנות נשות האדמו"רים, בנותיהם, אחיותיהם, "שלוחות" ו"משפיעות" למיניהן. נשים אלו היו מקור להשראה והיחס אליהן היה כאל מורות ורחניות.³⁷

פיתוח האקטיביות הנשית נעשה מתוך תפיסת עולם קבלית מגובשת. תקופתו של רמ"מ, הנתפסת על ידו כפתח עידן הגאולה, מתאפיינת בכך שספירת המלכות הנשית תעלה על כל הספירות האחרות. חלק מהאקטיביות המשיחית-חב"דית היא ההעצמה של האקטיביזם וההשפעה הנשית, בדומה למודל הקבלי

³⁶ על פעולתו של אדמו"ר הריי"צ להעלות את מקומה של האישה בחסידות חב"ד עיין במאמרה של ע' רפפורט-אלברט 'על הנשים בחסידות: ש"א הורודצקי ומסורת הבתולה מלודמיר' בתוך 'צדיק ועדה: היבטים היסטוריים וחברתיים בחקר החסידות' עמ' 525-523.

³⁷ מתוך מאמרו 'תחילתה של תקופת הנשים: נשים ונשיות במשנתו של הרבי מלובביץ' בתוך אקדמות כ"ב עמ' 64-63.

בו הפן הנקבי יהפוך להיות ממקבל למשפיע. ביטוי זה מתחבר לאמירתו של רמ"מ: "לאחר אלפי שנות עליונות גברית, אנו עומדים עתה בתחילתה של תקופת הנשים, כאשר נשים יזכו בהכרה בחשיבותן האמיתית".³⁸

נשוב לשאלה ששאלנו בדיוננו בתורותיו של הרש"ז - מה ההבדל בין ההשפעה הנשית להשפעה הגברית? נראה שהרמ"מ נותן מענה לשאלה זו:

...שלא זו בלבד שאצל האשה אין שום חיסרון לגבי האיש, אלא אדרבה: באופן פעולתה יש מעלה לגבי פעולת האיש: מכיון ש"איש דרכו לכבוש" הרי זה מורה שעיקר האופן שיכול לפעול הוא על ידי כיבוש וממשלה... שהשפעתו היא השפעה חיצונית (על דרך העבודה קודם המבול), מה שאין כן האשה, ש"אין דרכה לכבוש", פועלת באופן "פנימה" בכבוד ובדרך ארץ (באופן של נייחא), השפעה פנימית - כך שהמושפע מקבל ברצון עצמו ההשפעה (על דרך מעלת העבודה לאחר המבול)... עד שדרך לאנשים ובנים איך שהם צריכים לעשות עבודתם דווקא בדרך כבוד ובדרך פנימה.³⁹

גם האיש וגם האשה מתוארים כמשפיעים על המציאות, אך ההבדל בין השפע שהם מעניקים לעולם הוא תהומי. השפע של האיש מגיע בצורה לא מבוררת, זהו השפע שהיה לפני המבול שבגינו העולם נחרב. השפע הגברי מאופיין בשבירה של המציאות ובניסיון לשנות ולהפך אותה; הוא מתואר כ"כיבוש". השפע הנשי לעומת זאת מאופיין בהקשבה עמוקה לעולם ולצרכיו; הוא לא ניתן על העולם בצורה חיצונית, אלא יורד בנחת, בצורה שמודעת לפנימיותו וקשובה לו ולרצונותיו. שפע זה ניתן בעדינות וברכות ולפיכך יכול להעלות את העולם ולגעת בנקודתו הפנימית מבלי לשבור אותו.

לסיכום, בעיון בהגות החב"דית ראינו מודל לפיו בזמן הגאולה תתהפך ההיררכיה המוכרת שבה הגברי נמצא מעל הנשי, ויתגלה כי מעלתה של הנשיות גבוהה יותר. הצד הנשי יהפוך ממקבל בלבד למשפיע בזכות עצמו. אצל הרש"ז

³⁸ מובא כעיבוד לדברי רמ"מ אצל 'יעקובסון, הדרך לחיים של משמעות - חכמת הרבי מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובאביץ', עמ' 371.

³⁹ מ' שניאורסון, התוועודיות, תשנ"א, כרך א, עמ' 342.

ראינו כי תורות אלו תיאורטיות ואילו אצל הרמ"מ הן הפכו להנהגה מעשית שנועדה להעצים את הנשים והנשיות בעולם כחלק מהבאת הגאולה.⁴⁰

הכפירה כהתעוררות כנסת ישראל רבי צדוק הכהן מלובלין

ר' צדוק כותב בספרו, 'צדקת הצדיק', את הדרשה הבאה:

...ועיין בזוהר (ח"ג ק"ס.) המליץ כל ענין מרגלים על התורה והיה העונש שלא ישיגוה, ועל זה העפילו לעלות אף נגד רצון השם יתברך כמו שאמרו ז"ל (סנהדרין קה, א). חוצפתא מלכותא בלי תגא (=חוצפה היא מלכות ללא כתר. א"ש) ... פירוש כידוע מלכות הוא כנסת ישראל וכתר הוא שורש רצון השם יתברך ורצה לומר ממשלה מעצמו בלי רצון הרוצים. והתקרבות כנסת ישראל מעצמם. והם לא הצליחו בזה מפני שאכלוה פגה כמו שאמרו ז"ל (סוטה מט, ב). בעקבותא דמשיחא חוצפא יסגא, שאז הוא העת לזה [ולעתיד נקבה תסובב גבר ואין כאן מקומו] ולכך אמר להם משה והיא לא תצלח, נראה שעצה הוא אלא שלא תצלח ודייק, והיא שבכל מקום דרשו ז"ל היא ולא אחרת, שיש זמן אחר שמצליח והוא זמנינו זה שהוא עקבי משיחא.

(צדקת הצדיק תורה מ"ו)

ראשית יש לשים לב למילים בהם ר' צדוק חותם את הפסקה: "והוא זמנינו זה שהוא עקבי משיחא". ר' צדוק, אם כן, אינו עוסק ברעיון תיאורטי מופשט אלא מדבר על תופעה ריאלית הקיימת בתקופתו, עת התעוררות התנועה הציונית.⁴¹ לאחר הבנה משמעותית זו נחזור אחורה בדבריו.

⁴⁰ הוגה נוסף הקשור לעולם החב"די, הפועל בתורתו להעצמת הנשיות ולפיתוח שיעור הקומה והאקטיביזם הנשי הוא הרב יצחק גינזבורג. עיין בספריו: 'שכינה ביניהם', 'יין משמח' ו'חתן עם הכלה'.

⁴¹ ר' צדוק חי בשנים 1823-1900. חייו חפפו לחייו של הרצל שחי בשנים 1860-1904. הוא אף ראה את הקונגרס הציוני הראשון שהתרחש כשלוש שנים לפני פטירתו.

משה רבנו אמר למפעילים על צעד זה המבטא מרידה בצו הא-לוהי "והיא לא תצלח"⁴². הכוונה הייתה שעכשיו דייקא לא תצלח, אך זוהי הנהגה נכונה לעתיד לבוא. ר' צדוק ממשיך ומביא את מאמר חז"ל שטוען כי זמן המשיח מאופיין בחוצפה. הוא מסביר כי החוצפה היא עמידתה של כנסת ישראל הנשית בפני עצמה והתעלמות מרצונו של א-לוהים. זהו המהלך הרדיקלי בדבריו - דווקא בצורה של מרידה ברצון הא-לוהי תגיע הגאולה. מהלך זה מקביל למהלך של התנועה הציונית שבמסגרתו עם ישראל פעל בצורה אקטיבית להבאת הגאולה והתעלם מן הצו הא-לוהי שלא לעלות בחומה.⁴³ כאן מתגלה היפוך התפקידים בין הגברי לנשי - הנשיות כבר לא מושפעת מהרצון הגברי אלא משנה ומעצבת את המציאות בעצמה וכך מביאה גאולה לעולם.⁴⁴

הרב אברהם יצחק הכהן קוק

הראי"ה התעסק רבות במשמעותו הרוחנית של המפעל הציוני. גם הוא זיהה את הציונות כהתעוררותה של כנסת ישראל וכמרידה הכרחית שלה בא-לוהיה, על מנת להביא את הגאולה:

אי אפשר לאדם להיפרד מדבקת הא-להית, ואי אפשר לכנסת ישראל להפרד מצור ישעה אור ה' א-להי ישראל. אבל אי האפשרות הזאת... יש בה הכרח טבעי... על כן באים ימים שתדרמה נופלת על האדם, והפרצופים ננסרים זה מזה, עד שהפירוד הגמור נעשה אפשרי, ובכללות התדרמה במקום צלע מחוברת, חיבור טבעי, גב לגב, עומדת תפארת אדם בכליל הדרה, שהבחירה השכלית מכרת לומר "זאת הפעם עצם מעצמי ובשר מבשרי"...

⁴² במדבר י"ד, מ"א.

⁴³ מעניין להשוות אמירה זו של ר' צדוק, לאמירה הפוכה של רבו, ר' מרדכי יוסף מאיזביצא, בעל מי השילוח: "ויסעו מהר שפי ויחנו בחרדה" - היינו בכל דבר שאדם מסופק האיך רצון ה' נוטה, אז העיצה היעוצה לו שיגדיר את עצמו מהמעשה וזה ויחנו בחרדה, כי על ידי חרדה שיהיה לאדם, טוב לו לחנות ולהיות שב ואל תעשה כמו עתה שנשבעו שלא ידחקן את הקץ. ויסעו מחרדה ויחנו במקהלות' - היינו בעת שה' יתברך יתפוזר לקבץ אותנו אז יתן תקופות בליבם שלא יחררו, הלוואי שתהיה בקרוב בימנו. " (מי השילוח חלק א, פרשת מסעי)

⁴⁴ להרחבה בהגותו של ר' צדוק בנושא זה ובנושאים נוסקים עיין במאמרו של 'טיקטין' תראה סימנים בדרך...: עיין בתורתו של רבי צדוק הכהן מלובלין' בתוך גולות י, עמ' 303-312.

האפשרויות לדבר "גבוהה גבוהה" ... על דבר כפירה, על דבר פירוודים מוחלטים, הן תולדותיה של הנסירה, המביאה לידי ההתאחדות הגמורה ... "כמוש חתן על כלה ישיש עליך א-להיך". החזיון מתגלה ביחווה של התורה אל האומה, שהחיבור הטבעי הולך ומתפרד ע"י הנסירה התרדמית, וגמר הנסירה הוא תוכן הבנין, המביא לאחדות משוכללת, ותורה חוזרת ללומדיה, וכל בניך למודי ד' ורב שלום בניך. (אורות ישראל א, יג)

הראי"ה מתבסס בפסקה שלהלן על תורת הנסירה שמצויה כבר בספר הזוהר⁴⁵ ושפותחה רבות בכתבי האר"י.⁴⁶ הדרשה מתבססת על בריאת האישה בפרק ב' בספר בראשית. בפרק זה מתואר כי א-לוהים הרדים את האדם, לקח את צלעו וברא ממנה את האישה. הצלע בספרות חז"ל לא מייצגת את עצמות החזה אלא פירושה 'צד'.⁴⁷ על פי המדרש, האדם הראשון נברא אנדרווגינוס, דהיינו במצב בו הזכר והנקבה היו מחוברים זה לזה. כשהקב"ה הפיל תרדמה על האדם הוא ניסר אותם ובכך כל ישות זכתה לעמידה בפני עצמה.⁴⁸ תהליך יצירה זה מתפרש בספרות הקבלית בצורה רוחנית ואלגורית כמייצג את מערכת הקשרים בין האדם לא-לוהיו.

הראי"ה מסביר כי זהו מודל המתייחס אף לקשריהם של הקב"ה וכנסת ישראל. בשלב הראשון שבו הזכר והנקבה היו מחוברים בקשר של הכרח לא הייתה אפשרות לכפירה או למרידה בקב"ה. מאידך, חסרונו של שלב זה הוא שכנסת ישראל לא מסוגלת להגיע לידי אהבה חופשית מתוך בחירה בקב"ה. לשיטתו, זמן הכפירה והמודרנה הוא זמן הנסירה בו דיבורים על כפירה ומרידה נראים

⁴⁵ עיין בזוהר חדש לפרשת בלק.
⁴⁶ מודל הנסירה הוא מודל יסודי ביותר בקבלת האר"י, ונעשה בו שימוש במספר הקשרים נוספים גם בכוונות התפילה. כך הוא גם ביחס לעשרת ימי תשובה, עיין לדוגמא 'שער הכוונות', דרושי יום הכיפורים, ד. על תורת הנסירה של האר"י עיין אצל א' ספראי "תנו עז לאלוהים" הכוונות היומיומיות של האר"י ואורח החיים שהן מעצבות' עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בן גוריון.
⁴⁷ ראה לדוגמא ויקרא רבה יד, א: "ויקה אחת מצלעותיו" מסטוריה [מצדדיו], כדכתיב "ולצלע המשכן".
⁴⁸ על כך ראה ויקרא רבה יד, א; מדרש אגדה בראשית, א; בבלי ברכות סא, א ובפירוש רש"י שם.

כאפשריים ולגיטימיים. הראי"ה סבור כי כנסת ישראל, לאחר הנסירה, צריכה להגיע למצב בו היא תוכל לומר לא-לוהיה: "זאת הפעם עצם מעצמי ובשר משרי" - אמירה שמבטאת בחירה חופשית ואהבה. אך יש לשים לב היטב - בפרק ב' הפסוק נאמר מפי הזכר על האישה, במודל שהראי"ה מציג הפסוק נאמר מפי האישה על הזכר. יש כאן היפוך תפקידים מושלם - האישה הופכת להיות העצמאית, המורדת והבוחרת, במקום הזכר של פרק ב' לו יוחסו תכונות אלו.

הכפירה בתנועה הציונית מתפרשת כרצון לבחירה מחודשת של כנסת ישראל בקב"ה. כנסת ישראל משתחררת מהתלות בא-לוהים הזכרי וזוכה בעצמאות נשית. עצמאות זו מתפרשת כתנועה אקטיבית בה האישה יכולה למרוד ולהחליט על אהובה בזכות עצמה, ללא התלות שהייתה עד כה של הצד הנקבי בזכרי.

נשיות בתחפושת והתפילה הנשית ר' נחמן מברסלב

על מודל ההיפוך של הזכרי והנקבי בהגותו של ר' נחמן ניתן ללמוד מאחד מסיפורי המעשיות שלו, 'מעשה ממלך וקיסר'. בסיפור זה מסופר על מלך וקיסר שהבטיחו זה לזה להשיא את ילדיהם, ולאחר מכן שכחו את ההבטחה. בן המלך ובת הקיסר נפגשו במקרה במקום לימודים משותף, התאהבו והתחתנו ללא ידיעת הוריהם. לאחר מכן המלך נזכר בהבטחתו ורצה להשיאם אך הקיסר נטה לסרב. בת הקיסר הניעה את בן המלך לחיות יחד 'אף על פי כן'. הם ברחו בספינה כדי לחיות יחד, אך בהגיעם לאי בודד הם אבדו זה לזה.

משלב זה הסיפור עוסק בחיפושיה ובמעשיה של בת הקיסר על מנת למצוא את אהובה, בן המלך. לאורך כל הסיפור האישה היא המניעה את ההתרחשויות והעלילה בעוד הגברים פסיביים, עד שלבסוף בדרכים מתוחכמות היא מצליחה למצוא את אהובה. ההתנהלות האקטיבית והיוצרת של האישה אף מגיעה לידי ביטוי חד באמצע הסיפור: "והסכימו שלא לילך עוד מלובש כמו נשים, ותפרו להם בגדי גברים, מלבושי אשכנז". מנקודה זו ואילך, כפי שמעיר רבי נתן בסוגריים, הדיבור על בת הקיסר מתבצע בלשון זכר. כל ההתייחסויות אליה הן

גבריות - היא מזדהה כדוקטור חשוב ולקראת סוף הסיפור היא כמעט מתחתנת עם מלכה.

האישה, אם כן, מתחפשת לגבר ובמעשיה מביאה לאיחוד מחודש שלה ושל אהובה. בספרות הפרשנית הברסלבית לסיפורי מעשיות מתוארת ההתחפשות של בת הקיסר לגבר כהיפוך יחסי הזכר והנקבה בעת הגאולה בסוד 'נקבה תסובב גבר'.⁴⁹ יפים כאן דבריו של החוקר זוהר מאור:

כמה מסיפורי רבי נחמן מדגישים את הגאולה כתלויה בבת המלך, ולא בשליח המלך שבא לחלצה. בת המלך מתחפשת לגבר בכדי לגאול את עצמה. כך לדוגמא בסיפור 'ממלך וקיסר'. בסיפור זה כל הגברים פסיביים לחלוטין, ורק בת המלך מחזרת אחר אבדתה ומוצאת את החתן שמועד לה מקדמת דנא. מכאן הרעיון של גאולה המתחילה (ואולי אף מסתיימת!) באתעורתא דלתתא.⁵⁰

הנשיות למעשה משנה את התנהגותה, ופועלת בעולם בצורה ובכלים זכריים. בדימוי ההתחפשות טמונה טענה מעניינת - בעומק לא מדובר בשינוי בנשיות, אלא רק בשינוי בדרכי הפעולה שלה, הנשיות מתחפשת אך לא משתנית. בת הקיסר מבינה כי על מנת להביא את הגאולה עליה להתלבש בבגדי גברים ואף להתנהג בדרכים זכריות למהדרין, אך כשהיא מוצאת את אהובה היא מורידה את התחפושת ושבה איתו לביתם. נראה מכך שהנשיות לומדת להתנהג בדרכים זכריות אך בעומק היא לא משנה את מהותה.

בנוסף, ברצוני להציג את דמותו של המשיח הברסלבי ודרכו בהנהגת העולם כפי שהוא מצטייר ב'מגילת סתרים' של ר' נחמן. 'מגילת סתרים' היא טקסט ברסלבי אזוטרי שהועבר במסורות ברסלב בסודיות במשך כמאתיים שנה ולאחרונה

⁴⁹ הפרשנות הברסלבית הקדומה ביותר היא 'רמזי המעשיות' לר' נחמן מטשערין שכותב כך: גם מובן שם גודל מעלת מדריגתה בשרשה, עד שהיא בבחי' אשת חיל עטרת בעלה. מוטיב זה אף נמצא בפרשנות הברסלבית החדשה, כפי שעולה מפירושו של הרב אליעזר שלמה שייק בספרו 'נהרי אפרסמון': שזה סוד "עד מתי תתחמקין הבת השובבה, כי ברא הוי"ה חדשה בארץ נקבה תסובב גבר", ואמרו חכמינו הקדושים: "אמר רבי שמואל בר נחמני, לפי שבעולם היה הזכר מסובב את הנקבה, אבל לעתיד לבוא תסובב את הזכר, שנאמר "נקבה תסובב גבר". ומובא בזוהר "נקבה תסובב גבר" דא אינהו בזמנא דמשיחא דאיהו ביומא שתיאה.

⁵⁰ ז' מאור 'הגלוי עולה על הגנוז: הרהורים על מגילת סתרים ועל סוד הגאולה' בתוך 'חי באמת: חמשה מאמרים מבית שיש יצחק בתורת ר' נחמן מברסלב' עמ' 68-55.

פורסם על ידי החוקר צבי מרק.⁵¹ בשונה מתורותיו של רבי נחמן המציגות את זמן ביאת המשיח בצורה פנטסטית החורגת מדרך הטבע,⁵² תמונת הגאולה העולה ממגילת סתרים היא תמונת עולם ישימה וריאלית הנטועה במציאות הממשית של המאה ה-19. מתוך עיון במגילה ניתן לעמוד על מספר נקודות המאפיינות את דרכו של המשיח הברסלבי:

ראשית, 'לא בְּחֵיל ולא בכוח' הוא ישיב את ארץ ישראל לעם ישראל, אלא בעזרת מערכת של הסכמי חילופי קרקעות המושתתים על עסקאות כלכליות, והוא יקבל את השלטון על הארץ בדין וברשות העמים. שנית, הוא ישיג את מלכותו לא בכפייה, אלא בקבלה של עם ישראל: "וכולם יתבטלו אצלו בלי רעש ובלי מלחמה רק מחמת החן וההשתוקקות אליו". נקודה זו זהה למסורת ברסלבית הגורסת כי: "משיח יכבוש את העולם כולו ללא יריית כדור נפץ".⁵³

בנוסף, הנהגתו לא תהיה רק על עם ישראל אלא תהיה בעלת אופק אוניברסלי. מפאת יכולותיו המופלאות, כל הגויים יקבלו את מלכותו עליהם ואף ארץ ישראל תתפשט לכל הארצות. נסכם חזון זה בדבריו של מרק:

השיבה לארץ והעידן המשיחי אינם כרוכים לא באירועים של הרס וחורבן שמקורם בפעילות יוצאת דופן של איתני הטבע, ולא במלחמות בני אנוש אדירות ממדים המשנות באחת את פני החברה והתרבות האנושית, ואף לא בהרס הכרוך במלחמות רגילות... את מעמדו הרם בישראל ובעמים ישיג המשיח בכוח ההשפעה הרוחנית שיש לו, ולא בעזרת כוח פיזי. חכמתו הגדולה והדרשות המרשימות שהוא נותן בישראל ובעמים, פעילותו רבת הגוונים בתחום הניגון והמוזיקה ופעילותו כרופא וכמייצר עשבי מרפא - כל אלה מושכים את ליבם של

⁵¹ בדברים שלהלן התבססתי על ספרו של צ' מרק 'מגילת סתרים: חזונו המשיחי הסודי של ר' נחמן מברסלב'. וכן במאמרו של ז' מאור, שם. לעיון על הנסיבות שהובילו למתן רשות הפרסום של המגילה לצ' מרק עיין אצל י' מאיר 'צבי מרק, מגילת סתרים: חזונו המשיחי הסודי של רבי נחמן מברסלב' בתוך ציון עה, עמ' 103-96.

⁵² עיין לדוגמא בליקוטי מוהר"ן תנינא ח, י. "כשיהיה חידוש העולם לעתיד, אז יתנהג העולם על ידי נפלאות, היינו על ידי השגחה לבד שהיא בחינת נפלאות שלא דרך הטבע...". על ניגוד זה עיין אצל צ' מרק, שם, עמ' 141-142.

⁵³ שיח שרפי קודש, חלק ב, סז, עמ' יז. בתרגומו של צ' מרק.

הבריות, והם צמאים לשמוע את החכמה והניגון שלו שהם חכמת
האמונה ושיר האמונה שסוחפים אחריו עולם ומלואו.⁵⁴

מודל זה של המשיח יצטיין בפעלתנות נשית. מלכותו לא תתבסס על כוח, אלא
על הקשבה למציאות ועל אהבה. מודל זה מתקשר למודל הגאולה הנשית-
אקטיבית שזיהינו במעשה 'ממלך וקיסר'.

הרב משה יהושע בזשיליאנסקי

הרב משה יהושע בזשיליאנסקי (להלן: הרמי"ב)⁵⁵ למד את תורתו מתלמידי רבי
נתן ממרינוב (תלמידו הגדול של ר' נחמן) ובעיקר היה תלמידו של ר' נחמן
מטשערין. בספרו 'השתפכות הנפש' הרמי"ב מציב היפוך של המודל הנשי
והגברי בעולם, בהקשר למערכת היחסים בין התורה לתפילה:

ועתה תראה נפלאות מה שמובא בזהר הקדוש שבסוכות הוא בחינת נקבה
תסובב גבר בחינת: "והחזיקו שבע נשים באיש אחד"... וזה הוא ענין
ההקפות עם הלולב סביב הספר תורה... הינו שאנו ממשיכין התורה לתוך
התפלה לעשות מהתורות תפלות...

וזהו: "והחזיקו שבע נשים" בחינת תפלה... אבל תפלה שעושים מהתורה
זאת התפלה היא בעצמה תורה ואצלה כל ההשפעות, מאחר שכל עסקה
לקים את התורה שמשם כל ההשפעות וזה לחמנו דיקא נאכל ושמלותינו
נלבש... דהינו להעלות התפלה מחרפות ובזיונות... ותפלה כזאת היא
בחינת: "אשת חיל עטרת בעלה"...

כי יש אשה שבועלה צריך לפורנסה להביא לה כל צרכי הפרנסה והיא רק
מתקנת המאכל בבשול ואפיה וכו', וזה התפלה הפשוטה של צרכי הגוף
שכל השפע של התפלה מביא לה בעלה שהוא התורה רק שעקר גמר
בשול השפע צריך שיהיה על ידי התפלה כדי שתוכל לירד להעולם לפרנס
את העולם. אבל יש אשת חיל שכל עשירות של בעלה וחיותו ממנה

⁵⁴ צ' מרק, שם, עמ' 140-139.

⁵⁵ נודע בכינוי 'אלתר טפליקר' (=הזקן מטפליק) והתפרסם בעיקר בשל חיבוריו 'השתפכות
הנפש' ו'משיבת נפש'.

בחינת: "בטח בה לב בעלה" וזה בחינת התפלות שעושים מהתורות לקים את התורה, שכל חיות התורה שהוא קיום התורה הוא על ידה, דהינו על ידי התפלה וכנ"ל.

(השתפכות הנפש, מאמרים, מאמר י"א).

הרמ"ב נשען בדרשה זו על התורה המפורסמת בליקוטי מוהר"ן שבמסגרתה נדרש האדם לעשות את התורות לתפילות:

גם טוב לעשות מהתורה - תפילה, דהיינו כשלומד או שומע איזה מאמר תורה מצדיק האמת, אזי יעשה מזה תפילה, דהיינו לבקש ולהתחנן לפניו יתברך על כל מה שנאמר שם באותו המאמר, מתי יזכה גם הוא לבוא לכל זה, וכמה הוא רחוק מזה, ויבקש מאיתו יתברך שיזכהו לבור לכל הנאמר שם באותו המאמר... ועניין השיחה זו עולה למקום גבוה מאד, ובפרט כשעושה מתורה תפילה, מזה נעשה שעשועים גדולים מאוד למעלה.

(ליקוטי מוהר"ן תנינא, תורה כ"ה).

ר' נחמן מורה לתלמידיו לעשות מהתורות שהם לומדים תפילות. משמעותה של הוראה זו היא שהנושא הנלמד מהתורה לא יישאר בגדר תיאוריה ורעיון יפה, אלא יהפוך לכוח מניע ממשי בחייו של הלומד. הדרך לעשות זאת היא להפוך את הרעיונות המובאים בתורה לתפילה ולבקשה אישית מהקב"ה, שהאדם יצליח ליישם אותה בחיים. בתורה זו מומחש בצורה חזקה הצד הקיומי-אינדיבידואלי בתורת ברסלב שלא מבכר את החומר התיאורטי אלא את המשמעות האישית בחייו של החסיד.

נקודה שנייה שהרמ"ב מתבסס עליה היא היותה של התורה פן זכרי אל מול התפילה שנחשבת לפן נקבי. התורה היא ידע טרנסצנדנטי היורד לעולם מלמעלה למטה על ידי הא-ל ולכן נחשבת כצד הזכרי. התפילה לעומת זאת מעלה בקשה והודיה מלמטה למעלה על ידי כנסת ישראל, ולכן נחשבת לפעולה

נקבית. נקודה זו משתקפת גם מכך שרבות מהלכות התפילה נלמדו מתפילתה של דמות נשית - חנה.⁵⁶

הרמ"ב מתחיל את הרעיון מטקס ההקפות הנערכות בסוכות. בטקס זה ספרי התורה ניצבים באמצע והציבור מקיף אותם תוך כדי אמירת תפילות. במודל זה התורה ניצבת במרכז והתפילה סובבת סביבה, זוהי המחשה תיאטרלית לעיקרון הקבלי של 'נקבה תסובב גבר'. מכאן טוען רמ"ב כי התפילה הנשית גבוהה יותר מהתורה הזכרית.

התפילה הנמוכה, המבקשת רק על הצרכים הנמוכים, אכן צריכה לקבל את השפע שלה מהזכר 'הגבוה'. אך כשהתפילה מתבצעת ממקומה העליון אז התפילות הן אלו שמקיימות את התורות ומעניקות להן את השפע. ההיררכיה משתנית - התפילה האנושית המגיעה מלמטה, גבוהה אף יותר מהתורה הא-לוהית המגיעה מלמעלה.

הבנה זו, שמקומן של התפילות גבוהה אף ממקומן של התורות, לא נשארה בברסלב כרעיון בלבד, אלא התממשה הלכה למעשה. תלמידיו של רבי נחמן העידו עליו כי: עקר עבודתו אשר על ידה זכה למה שזכה היה רק רבוי התפלות והתחנות והבקשות והרצויים והפיוסים שהיה רגיל מאד להתפלל ולהתחנן לפניו יתברך.⁵⁷ עוד נאמר כי 'עיקר עסקו היה תפילה'.⁵⁸ אף בהקדמתו של ר' נתן לליקוטי תפילות הוא מעיד כי ר' נחמן: הזהיר אותנו כמה פעמים, בכמה מיני לשונות, לעשות מהתורות תפלות. ואמר, שנעשה מזה שעשועים גדולים למעלה. ואמר, שעדין לא עלו שעשועים כאלה לפני השם יתברך כמו אלו השעשועים שנעשים מתפלות אלו שעושים מן התורות. באחת מתורותיו בליקוטי מוהר"ן⁵⁹ נאמר כי התורה היא כמו הקב"ה ולכן נגלה אלינו בה רק הלבוש והחיצוניות, אך הפנימיות נסתרת. הדרך להשיג את הפנימיות היא דרך התפילה שרק היא זו שיכולה לקשר לרבדים הפנימיים של המציאות ולהתקשר לשפע הא-לוהי.

⁵⁶ על התורה והתפילה כמיצגים את הפן הזכרי והנקבי עיין בספרה של ש"י שניידר, שם, עמ' 245-246.

⁵⁷ שבחי מוהר"ן אות י'.

⁵⁸ ליקוטי מוהר"ן תנינא, צג.

⁵⁹ ליקוטי מוהר"ן קמא, תורה ע"ג.

מתורה זו של הרמ"ב עולה היפוך רדיקלי של יחסי הזכר והנקבה בעולם. התפילה הנשית תהיה גבוהה ממדרגתה של התורה הא-לוהית והגברית, והיא זו שתיתן לה את חיותה. בניגוד לתורה המתאפיינת בכך שהיא מגיעה כצו חיצוני הכפוי על העולם, התפילה מתאפיינת כמגיעה מהרצון האנושי ומשנה את העולם בצורה רכה של בקשה.⁶⁰

לסיכום, ראינו שישה טקסטים קבליים העוסקים בנושאים שונים. בהגותו של הרש"ז שינוי זה התבטא בהפיכתה של הנקבה ממקבלת למשפיעה אף על הזכר עצמו. הרמ"מ פיתח רעיון זה והפך אותו לתנועה להעצמה ולאקטיביזם נשי במטרה להביא את הגאולה.

בהגותם של הראי"ה ור' צדוק היפוך זה התפרש ביחסים בין כנסת ישראל לקב"ה על רקע התנועה הציונית. ר' צדוק הסביר כי בעת הזאת זה הזמן שהמלכות תפעל על פי רצונותיה ותתעלם מרצונו של הקב"ה. הרב קוק הסביר כי ניתוק זה נועד על מנת לאפשר לנקבה לבחור מחדש בזכר ולהגיע למפגש מתוך בחירה ואהבה.

בתורתו של רבי נחמן השכינה שמתחפשת לזכר היא זו שמביאה את הגאולה לעצמה ולגבר וראינו גם כי במגילת סתרים אופן הפעולה של המשיח יהיה נשי. בהגותו של ריב"מ היפוך יחסים זה התפרש בעליונותה לעתיד לבוא של התפילה האנושית על פני התורה הא-לוהית.

משותפת לכולם העובדה שהם טוענים כי בזמן הגאולה יתהפכו המודלים המקובלים של הנשיות והגבריות. במסגרת זו הנשיות תתעלה ותאמץ אף תכונות ומוטיבים גבריים.

לקראת ציונות נשית

כעת נחזור לדמות המודל היהודי בו עסקנו בתחילת הדברים. בדומה להוגים הציוניים שרצו להפך את המודל היהודי המקובל עד כה מנשי לגברי, אף

⁶⁰ מעניין להשוות גישה זו לגישתו של הראי"ה שבמספר מקומות עוסק במודל הפוך ובמסגרתו התפילות הן דווקא אלו שיהפכו לתורות. עיין שמונה קבצים: ג.כז, ו.קנט. וכן אורות התורה יג,א.

בקורפוס הקבלי זיהינו רעיונות בדבר שינוי הנשיות בעת הגאולה. אך בעוד ההוגים הציונים רצו לשלול כליל את המרכיבים הנשיים בדמות היהודי ולהרכיב מודל גברי חדש, המאמץ הקבלי הוא ליצור מודל נשי המשלב בתוכו מוטיבים גבריים. הן הציוניים והן המקובלים קוראים להיפוך בעידן הגאולה. הציוניים קוראים להמרה של הזהות והמקובלים קוראים לשדרוגה. במקום לוותר על הנשיות לטובת הגבריות, המקובלים מקבלים את התשתית הנשית בעולם ועל גביה רוצים ליצור נשיות שמסוגלת לעמוד בעולם בפני עצמה. בניגוד לנשיות הטרומ-גאולית שהיא רק מקבלת ומושפעת, הנשיות הבתר-גאולית מתאפיינת באקטיביות, השפעה, עמידה עצמית ובחירה.

העם היהודי עזב את החיים המדיניים והארציים עם בוא הגלות. החיים הארציים דורשים את שלהם ועל מנת לחיות בצורה ארצית על האדם לאחוז נשק בידו ולנהוג בכוח ובאלימות- התנהלות המזוהה כגברית. הקמת המדינה לדוגמא, הצריכה התנהלות שכזו מצד העולים, תקופה זו דרשה מהם את היכולת להילחם, להיאבק בקמים עליהם ולפעול בצורה אינטנסיבית לשינוי המציאות. מאפיינים אלו לא עולים בקנה אחד עם האופי היהודי הנשי שפועל במציאות בצורה רכה ועדינה אל מול העולם, ומודל הגבורה שלו הוא דווקא היהודי- התלמיד חכם.

מכאן אף הגיע הפיצול החמור בין התנועה הציונית-חילונית לבין הזרם החרדי ביחס לתנועה הציונית. התנועה הציונית שאפה לשבור את המסגרות המקובלת ולפעול בצורה אקטיבית לשינוי המציאות. כמו כן היא שאפה ליצור מודל יהודי שכוחו מגיע מיכולתו הפיזית והוא מתנכר לעברו ולא-לוהיו. היהדות החרדית לעומת זאת דגלה במודל הנשי הקלאסי וסברה שאין למרוד באומות ויש להישאר בגלות עד שיבוא הא-ל הגברי ויגאלנו.⁶¹ המודל היהודי הנשי נשאר בדמות התלמיד חכם העדין והסגפן שעוצמתו באה לידי ביטוי בכוחו התורני. נראה שהציונות הדתית, ששאפה ליצור מודל שיחבר את שתי התנועות, נכשלה

⁶¹ דבר זה התבטא באחיזה ברעיון שלוש השבועות המבטא איטור למרוד באומות וציפייה לגאולה אלוהית. על שלוש השבועות עיין בבלי כתובות קי, ב - קיא, א.

במשימת הגישור וקיבלה כמעט כליל את המודל הציוני-חילוני-גברי, ושללה את הנשיות החרדית כ'גלותית' ומאוסה.⁶²

רצוני בדברי הוא להציב, על פי המודל הקבלי דלעיל, מודל יהודי שיכול ללכת ולהשפיע בעולם ולא להישאר בנשיותו הפסיבית מחד, ומאידך לא יחטא בגבריות האלימה ובשלילה של מגדירי זהות רבים של היהדות ושל היהודים. כפי שראינו בכתביהן של הרש"ו, רמ"מ וריב"מ בחזון הגאולי-קבלי, הנשיות תהפוך למשפיעה ותהיה במקום עליון אף מן ההשפעה הגברית. מנקודת מבט זו היהודי לא צריך לוותר על הנשיות שלו על מנת להשפיע בעולם, אלא ההשפעה שלו צריכה להיעשות בעדינות ובהקשבה. בכתביו של ר' נחמן ראינו כי האישה מתחפשת על מנת לגאול את עצמה ואת הגבר. זהו מודל הדומה למודל של יעקב המתחפש לעשיו. לעתים האדם נדרש לפעול בצורה גברית על מנת לשנות את המציאות, אך השאלה האם בכך הוא הופך את כל ישותו או שתוקפנות אלימה זו היא רק בבחינת תחפושת המאפשרת הישרדות, ובתוכו נשאר גרעין קשה ופנימי של נשיות. ההתנהגות הגברית לא הופכת להיות אצלו אתוס מכונן, אלא למעשים שהוא נדרש אליהם על ידי העולם.

במודל שהציגו ר' צדוק והראי"ה ראינו מרד של כנסת ישראל, שבמובנים רבים דומה למרד הציוני. אך בניגוד למרד הציוני הגברי, המרד הנשי-יהודי נתפס כמרד שנועד על מנת לכונן עמידה עצמאית של העם מול עברו וזהותו וזאת בכדי לחזור בצורה מתוקנת אל הזהות והזוגיות, מבלי לקבור אותם בכית הקברות של ההיסטוריה.

נראה ששלושת הרעיונות הללו: פעולה בעולם בצורה קשובה ועדינה, הדגשת הגבול בין ההתנהלות הנצרכת לקיום לבין מודל זהותי ואידיאולוגי ורצון לתיקון פעיל של העולם ללא ציפייה שא-לוהים יעשה זאת, מוליכים אותנו לצינונות יהודית השומרת על נשיותה מחד, ומאידך מסוגלת לחיות בעולם ולתקן אותו במלכות שדי.

⁶² מודל גברי זה התעצם עם עלייתה של תנועת גוש אמונים והרצון להוכיח את האקטיביות והגבריות בציונית הדתית בעיקר בתחומי ההתנהלות והפיקוד הצבאי.

לסיום, אתייחס בקצרה למודלים של שני הוגים יהודים מודרניים שבמפעלם ניסו לעשות מהלך דומה לזה שהצבעתי עליו ולהפוך את הציונות לנשית - הפילוסוף היהודי-צרפתי עמנואל לוינס⁶³ והרב שג"ר.

עמנואל לוינס בספרו 'כוליות ואינסוף' מגדיר את כלל המדינות כ'גבריות'.⁶⁴ זאת מכיוון שהסדר הפוליטי כשלעצמו טומן בחובו עריצות, אלימות וטוטליזציה. כמו כן האופי הזכרי של המדינות מדגיש את העצמיות והמלאות שלהן. המדינה לפיכך יוצרת נתינים אלימים, הַרְזָאִים וגבריים.

בניגוד לזכריות שמקושרת לעצמיות ולכוח, התנועה הנשית היא תנועה שמאפשרת לקבל ולהכיל את האחר. המדינה ה'לוינסאית' האידיאלית היא מדינה שמטרתה היא לא רק כוח, אלא שמשתמשת בכוח הפוליטי על מנת לממש את התביעות המוסריות והאתיות של היהדות המתבטאות בדאגה ותשומת לב לעני, לגר ולא למנה. תפקידה של המדינה היהודית הוא להיות שונה מהמדינות הגבריות ולהוות אלטרנטיבה של מדינה נשית שלא אטומה בפני האחר אלא מקבלת אותו. מדינת ישראל צריכה להילחם בגבריות של האומות ולהכניס היבט נשי היודע לקבל את הקול הא-לוהי ולפעול מכוחו באחריות. המדינה היהודית הנשית תשתמש בכוח הזכרי של המדינות, אך כוח זה לא יהווה כוח לשם כוח, להפך, על הכוח הפוליטי להבטיח את המוסריות המאפיינת את הזהות היהודית.⁶⁵

הרב שג"ר ניסה לרכז את התנועה הציונות ולהפכה לתנועה קשובה, עדינה ומכילה יותר. כך כתב במאמר שפורסם לפני ביצוע תוכנית ההתנתקות:

אפשר שהייסורים המרים יתבררו כייסורים של אהבה, שהטראומה תזכך אותנו. אפשר שבמקום שנשקע במרירות, היא תהיה לכוח מניע חיובי, ואנרגיית הנעורים תושקע לא בצבאיות קשוחה אלא ביצירתיות תורנית, רוחנית ותרבותית גבוהה, ובעשייה נמרצת בתחום החברתי. חזון

⁶³ (1906-1995)

⁶⁴ ע' לוינס 'כוליות ואינסוף' עמ' 257-259. וכן במאמרו 'המדינה של קיסר והמדינה של דוד' בתוך 'מעבר לפסוק' עמ' 227-247.

⁶⁵ בניתוח זה של דמותה של מדינת ישראל בהגותו של לוינס נעזרתי רבות במאמרו של א' מאיר 'מחשבתו של עמנואל לוינס על מדינות ועל מדינת ישראל' בתוך עיונים בתקומת ישראל, כרך 15, עמ' 39-52. וכן במאמרו של הנ"ל 'ארוטיקה אצל עמנואל לוינס' בתוך 'בדרכי שלום: עיונים בהגות יהודית' עמ' 499-512 ובייחוד בעמ' 510.

הממלכתיות הקדושה יומר בבניית חברה אזרחית צודקת. בדיוק כבתקופת הנביאים, האכזבה מהממלכה ומהסתאבותה תביא להתגייסות למלחמה למען צדק חברתי, הטראומה תושקע בתנופת בנייה ואחיזה בארץ (הלא-שלמה בינתיים), והלאומיות תהיה לאחוות אחים ולפתיחות לסבלם של הגר, היתום והאלמנה.⁶⁶

הרב יאיר דרייפוס מעיד עליו כי "הוא סלד מתפיסות ציוניות פלקאטיות, מנוקשות אידיאולוגיות. ובכלל מכוחנות, מההיבריס הפלמ"חניקי, מהשחצנות הצברית, שבה ראה חוסר אמונה. מבחינתו א"י הייתה אהבה. לא אהבה של מנצחים 'באהבה ננצח' אלא להפך, אהבה של 'לזורים', של אישה ששבה לחיק נעוריה, שיבה לאדמה שעליה הלכו אבותינו, חוויה נשית רכה".⁶⁷

ניסיונות אלו התבטאו בכתביו ובפועלו, שהתמקד גם בשינויי דפוסי החשיבה של הציונות הדתית וניסיון ליצור בתוך השיח הציוני-דתי-מתנחלי שיח נשי של רוך ושלוש.

כולי תקווה כי דברים אלו יהוו פתח לחשיבה מחודשת על מהותה של הציונות בכלל ועל תפקידה של הציונות הדתית בפרט.

⁶⁶ פורסם לראשונה בתוך 'ארץ אחרת', 24, עמ' 65-60. פורסם גם ב'נהלך ברג' ש' עמ' 330-329. ⁶⁷ עיין במאמרו 'הרהורים על המחשבה הציונית של הרב שג"ר' באתר 'שיח יצחק'. ניתן להוסיף כאן את דמותו של הרב מנחם פרומן; ראה לדוגמא בדבריו: "במקום לדחוק את היסוד ה'גברי' הכוחני, הכובש, ולהעפיל אל הר הבית, מתבקש כעת לתת ליסוד ה'נשי', הדתי, הרוחני, להתפשט על פני ארץ ישראל... האין הצדקה לראות בהלך הרוח שהתחדש בדור האחרון ויצר את 'משבר הציונות' הידוע, כיסופים לציונות יותר אידיאלית, יותר עדינה? האם דמיון פרוע לראות בהלך רוח זה - ציפייה לגילוי שכינה (היסוד הנשי)?" פורסם לראשונה בעיתון הארץ מתאריך 4.1.91. מובא בספר 'שחקי ארץ' עמ' 57.